

Research Paper

Investigating and analyzing the effect of the issue of emanation in the philosophy of Plotinus in Farabi's thought and Farabi's innovations in it

Mohammad Haghghi Rad¹ , Mohammad Kezem Elmi Sola^{*2} , Sayyed mortaza Hosseini Shahrudi³

¹ Ph.D Student of Hikmat Motaaliah, University of Ferdowsi, Mashhad, Iran

² Associate Professor of Islamic Philosophy and Theology, University of Ferdowsi, Mashhad, Iran

³ Professor of Islamic Philosophy and Theology, University of Ferdowsi, Mashhad, Iran

[10.22080/JRE.2024.28015.1219](https://doi.org/10.22080/JRE.2024.28015.1219)

Received:

September 30, 2024

Accepted:

November 24, 2024

Available online:

December 1, 2024

Keywords:

Farabi, Plotinus, Emanation theory, The efficacy of God

Abstract

One of the important issues that Farabi was influenced by Plotinus is the issue of emanation. In this research, firstly, the influence of Plotinus on Farabi in the issue of emanation and its implications is discussed and analyzed, and then Farabi's innovations in the issue of emanation and its related aspects are discussed. By basing this theory on principles such as the principle of oneness and knowledge that is obligatory by its own nature and the unity of the wise and reasonable, Farabi was able to prove it with his innovative method, which is the metaphysical difference between existence and nature, and useful fruits such as the explanation of God's effectiveness, the issuance of plurality from unity, to conclude the hierarchy of beings and the steps of the universe. By carefully reflecting on the discussed topics, one can observe Farabi's innovations and his special explanation. Although some articles have been written about the problem of Plotini's grace, what distinguishes this article from other articles on this topic is to deal with Farabi's innovations and his special initiatives and solutions in the field of the theory of grace and its ramifications. This research tries to express Farabi's innovative initiatives in the field of the theory of grace with documentary method and even using first-hand sources as much as possible.

***Corresponding Author:** Mohammad Kezem Elmi Sola

Address: University of Ferdowsi, Mashhad, Iran

Email: elmi@um.ac.ir

Extended abstract

1. Introduction

One of the important issues that Farabi was influenced by Plotinus is the issue of emanation. In this research, firstly, the influence of Plotinus on Farabi in the issue of emanation and its implications is discussed and analyzed, and then Farabi's innovations in the issue of emanation and its related aspects are discussed. By basing this theory on principles such as the principle of oneness and knowledge that is obligatory by its own nature and the unity of the wise and reasonable, Farabi was able to prove it with his innovative method, which is the metaphysical difference between existence and nature, and useful fruits such as the explanation of God's effectiveness, the issuance of plurality from unity, to conclude the hierarchy of beings and the steps of the universe. By carefully reflecting on the discussed topics, one can observe Farabi's innovations and his special explanation.

Although some articles have been written about the problem of Plotini's grace, what distinguishes this article from other articles on this topic is to deal with Farabi's innovations and his special initiatives and solutions in the field of the theory of grace and its ramifications.

2. Research method

This research tries to express Farabi's innovative initiatives in the field of the theory of grace with documentary method and even using first-hand sources as much as possible.

3. Results

What sets this article apart from others on the same topic is its focus on Al-Farabi's innovations and his unique initiatives and solutions regarding the theory of emanation and its corollaries. Al-Farabi

established a philosophical foundation to explain the possibility of existential agency based on his original theory, which distinguishes between the metaphysical concepts of existence and essence. By employing the principle of "the One," he demonstrated the unity of God's emanation and, using the principle of "the simple truth," proved that emanation is essential to His nature.

Al-Farabi illustrated that emanation occurs in a hierarchical manner and that each being benefits from emanation based on its own existential capacity. Considering that the theory of emanation is based on the intellect of the necessarily existent being and, in light of the principle of the unity of the knower and the known, Al-Farabi was able to provide an appropriate solution to the problem of emanation. One of the consequences of the theory of emanation is the belief in the eternity of the universe. Through his theory of emanation, Al-Farabi asserted the pre-eternity of both matter and the cosmos.

4. Conclusion

The theory of emanation in Al-Farabi's thought finds a new interpretation and formulation that aligns with his existential philosophy, unlike the Neoplatonic philosophical tradition. By presenting his innovative theory distinguishing between the metaphysical concepts of existence and essence, and dividing existence into necessary and possible beings, Al-Farabi provides a precise solution regarding the theory of emanation.

In the principle of the One, Al-Farabi clearly identifies the First Intellect as the single emanation from the Necessary Being, thus clarifying this principle, which had been ambiguous in Plotinus' philosophy, by introducing the First Intellect as the primary emanation. He proves the

identity of the essence and attributes of the Necessary Being, including knowledge, by using the principle of Simple Reality. Relying on his original theory concerning existence and the metaphysical distinction between the nature and essence of things, he lays a philosophical foundation for God's existential agency, a concept that has no place in Plotinus' philosophical system.

Al-Farabi considers the comprehension of his own essence and the comprehension of the Necessary Being as reasons for the existence of multiplicity. In contrast, Plotinus sees plenitude and overflowing as the cause of the many. While Plotinus regards only the intellect as the overflow and emanation of the One, Al-Farabi regards all beings as stemming from the emanation of the Necessary Being.

Al-Farabi connects the hierarchy of beings with the Ptolemaic system and, based on that, believed in ten intelligences, which is considered one of his innovations. Plotinus proves the unity of the knower and the known for the second hypostasis, namely the intellect, as the first hypostasis is beyond thought. However, Al-Farabi sees God, due to His immaterial nature, as both the Intellect and the one who knows and is known.

Although there are many commonalities between Al-Farabi and Plotinus regarding the theory of emanation, as noted, Al-Farabi's intellectual brilliance has enabled him to possess unique innovations and arguments supporting his beliefs, formulating them in line with his philosophical system. Al-Farabi bases his theory of emanation on principles like the metaphysical distinction between existence and essence, the unity of the knower and the known, and the principle of the One, and enumerates consequences such as the simplicity of the Necessary Being and the creation and eternity of the world, thereby concluding the eternality of matter and the universe.

Funding

There is no funding support.

Authors' contribution

The article is written individually and the author is the corresponding for the article.

Conflict of interests

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

Thanks to those who helped to improve the quality of this article.

References

- Al-Farabi, Abū Naṣr, (1995), *The Opinions of the People of the Ideal City and Their Oppositions*, Beirut, Dar al-Maktabah al-Hilal
- Al-Farabi, Abū Naṣr, (1996a), *Combining the Views of the Two Wise Men*, edited by Al-Bayr Nasri, Beirut, Dar al-Sharq
- Al-Farabi, Abū Naṣr, (1992), *The Civil Policy*. Translated by Sayyid Ja'far Sajadi, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance
- Plotinus, (1999), *Enneads*, translated by Hassan Malekshahi, Tehran, Soroush Publications
- Plotinus, (1987), *The Complete Works of Plotinus*, translated by Muhammad Hassan Lotfi, Tehran, Naqsh Jahan Printing House

علمی

بررسی و تحلیل تاثیر مساله فیض در فلسفه فلوطین براندیشه فارابی و نوآوری‌های فارابی در آن

محمد حقیقی راد^۱ ، محمد کاظم علمی سولا^{۲*} ، سید مرتضی حسینی شاهرودی^۳

^۱ دانشجوی دکتری حکمت متعالیه دانشگاه فردوسی مشهد

^۲ دانشیار دانشگاه فردوسی مشهد

^۳ استاد گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد، ایران

[10.22080/JRE.2024.28015.1219](https://doi.org/10.22080/JRE.2024.28015.1219)

چکیده

یکی از مسائل مهمی که فارابی از فلوطین تأثیر پذیرفته است، مسئله فیض می‌باشد. در این پژوهش، ابتدا تأثیر فلوطین بر فارابی در مسئله فیض و متفرعات آن مورد بحث و بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد و سپس به نوآوری‌های فارابی در مسئله فیض و فروعات مربوط به آن پرداخته می‌شود. فارابی توانست با ابتناء این نظریه بر مبادی‌ای مانند قاعده الواحد و علم واجب به ذات خویش و اتحاد عاقل و معقول، آن را از روش ابداعی خود یعنی تفاوت مابعدالطبیعی وجود و ماهیت اثبات نماید و ثمرات مفیدی مانند تبیین فاعلیت خداوند، صدور کثرت از وحدت، سلسله مراتب موجودات و قدم عالم را نتیجه‌گیری نماید. با تأمل دقیق در مباحث مطروحه می‌توان ابداعات فارابی و تبیین خاص او را مشاهده نمود. اگرچه در باب مسئله فیض فلوطینی مقالاتی به نگارش درآمده‌است، اما آنچه این مقاله را از سایر مقالات با این موضوع متمایز می‌کند، پرداختن به نوآوری‌های فارابی و ابتکارات و راه حل‌های ویژه او در زمینه نظریه فیض و فروعات آن است. این پژوهش با روش اسنادی و حتی‌الامکان استفاده از منابع دست اول درصدد است تا ابتکارات بدیع فارابی را در زمینه نظریه فیض بیان نماید.

تاریخ دریافت:

۹ مهر ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:

۴ آذر ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:

۱۱ آذر ۱۴۰۳

کلیدواژه‌ها:

فارابی، فلوطین، نظریه فیض، فاعلیت خداوند

* نویسنده مسئول: محمد کاظم علمی سولا

آدرس: دانشگاه فردوسی مشهد

ایمیل: elmi@um.ac.ir

۱ مقدمه

فلوطین را می‌توان یکی از تاثیرگذارترین فیلسوفان اسکندرانی دانست که فیلسوفان مسلمان را نیز متأثر از اندیشه‌های خود کرده‌است. از جمله فیلسوفانی که از فلوطین تاثیر پذیرفته‌اند، می‌توان به فارابی^۱ اشاره نمود؛ البته این بدان معنی نیست که فارابی خود هیچ نوآوری نداشته بلکه با وجود مشابهت‌های فراوان، به دلیل قدرت بالای وی در تبیین مسائل پیچیده، ابداعاتی نیز از طرف وی صورت پذیرفته و او توانسته‌است با ارائه راه‌حلهایی نوین، پذیرش نظریات فلوطین را آسان‌تر نماید.

آثار فارابی و به‌خصوص *احصاء العلوم* نقش مهمی در طرح و تدوین مباحث و سرفصل‌های ابتکاری که منجر به تأسیس فلسفه اسلامی گردید، داشته‌است؛ به‌گونه‌ای که او توانست فلسفه‌ای متفاوت با فلسفه یونان ارائه دهد و اصولی تأسیس نماید که در تأسیس این اصول از تعالیم دینی نیز متأثر بوده‌است.

به‌طور خلاصه همان‌طور که مرتضی مطهری می‌گوید، مسائل فلسفه اسلامی را به چهار دسته می‌توان تقسیم کرد.

۱. مسائلی که به همان صورت اولیه یونانی خود باقی مانده و تصرف و تغییری در آن صورت نگرفته‌است.

۲. مسائلی که توسط فلاسفه اسلامی از طریق مستدل‌تر کردن آن یا تغییر و یا اضافه کردن براهین دیگر به آن و یا با دفع شبهات تکمیل شده‌اند. مانند: اثبات واجب، توحید، امتناع صدور کثیر از واحد، اتحاد عاقل و معقول

۳. مسائلی که محتوای آن به کلی تغییر کرده و چیز دیگری شده‌است. مانند:

مثل افلاطونی، رابطه حرکت با علت، رابطه خدا با عالم، مسئله صرف الوجود و واجب

۴. مسائلی که حتی نام و عنوانش کاملاً بدیع و بی‌سابقه بود و منحصر در جهان اسلام ابداع شده‌است. مانند اصالت وجود، مناط احتیاج شی به علت، برخی از اقسام وحدت و کثرت، قاعده بسیط الحقیقه، علم بسیط باری در عین کشف تفصیلی (مطهری، ۱۳۷۶، ج ۱۳، ص ۲۲۶).

از جمله مسائل دسته دوم، که فارابی با مستدل کردن آن و حل نمودن شبهات آن توانسته‌است آن‌را تحلیل کند و به شیوه خاص و نبوغ فیلسوفانه خود، نکات خاصی بر آن بیفزاید و با نوآوری‌های خود، تبیین دقیقی از این مساله ارائه نماید، مساله فیض می‌باشد.

در ابتدا و قبل از ورود به بحث اصلی، لازم است مباحثی پیرامون پیشینه مساله فیض ارائه گردد.

از جمله مسائل مهم در بین اندیشمندان، مساله چگونگی صدور کثیر از واحد می‌باشد که چه در میان فیلسوفان یونانی و اسکندرانی و چه فیلسوفان مسلمان، بحث‌های مفصلی درباره آن صورت گرفته‌است. این بحث در فلسفه فلوطین جایگاه مهمی دارد و در بین فیلسوفان مسلمان نیز فارابی توجه ویژه‌ای به این مساله داشته‌است.

بنابراین مناسب است که قبل از پرداختن به آن، سیر بحث پیرامون این مساله تبیین گردد.

فلوطین از اولین و برجسته‌ترین فیلسوفانی است که در این زمینه صاحب نظر می‌باشد او برای تبیین کیفیت پیدایش کثرت از وحدت، از واژه فیض استفاده کرد. نظریه فیض در اندیشه متفکران بعدی نیز مورد توجه قرار گرفته و به‌عنوان یکی از

^۱ - ابونصر محمد بن محمد بن طرخان بن اوزلغ، معروف به فارابی، در حدود سال ۲۵۷ ه ق/ ۸۷۰ م، در شهر فاراب متولد شد.

بر مبنای تجلی و ظهور، تحلیل می‌کنند. فارابی نیز در رساله‌های مختلف نظریه فیض را مطرح نموده و درباره آن سخن گفته‌است. او با طرح این مسأله در بسیاری از آثار خود اهمیت آن را خاطر نشان می‌کند. وی با ارائه نظریه فیض، نظریه های بدیل نظریه فیض اعم از متکلمین، عرفا و فیلسوفان را نفی می‌کند.

به همین جهت پژوهشگران نیز با نگارش مقالاتی در این زمینه، آن را مورد بررسی و تحقیق قرار داده‌اند. در زمینه مساله فیض مقالاتی نوشته شده‌است. برخی آن را از جنبه نخستین ارائه کننده آن یعنی فلوطین و برخی از جنبه تطبیقی میان دیگر فیلسوفان مانند ابن سینا و ملاصدرا با فلوطین مورد بحث قرار داده‌اند. گاهی نیز این نظریه را ضمن سایر مباحث خداشناسی در اندیشه فارابی بررسی نموده اند با وجود این، آنچه این پژوهش را از سایر پژوهش‌ها در زمینه نظریه فیض متمایز می‌کند، اولاً بحث‌های اختصاصی فارابی در مورد این مساله و مهم‌تر از آن، نوآوری‌های فارابی و ارائه راه حل‌های خاص او پیرامون این نظریه و فروعات آن و بیان دست‌آوردهای آن می‌باشد. اگرچه بحث درباره نظریه فیض در فلسفه فلوطین بسیار است اما ما در این پژوهش ضمن تبیین مسأله فیض و بیان دیدگاه فارابی و فلوطین در این مسأله، مبادی و متفرعات نظریه فیض را بیان نمودیم و سپس نوآوری‌های فارابی را پیرامون آن مباحث و همین‌طور آثار و نتایج مساله فیض و مباحثی که به آن مربوط می‌شود را مورد بررسی و تحلیل قرار داده‌ایم.

۲ فارابی و نظریه نوافلاطونی فیض

فلوطین^۱ بنیان‌گذار مکتب نوافلاطونی است که نزد فیلسوفان اسلامی مشهور به «الشیخ الیونانی» می‌باشد. فلسفه اسلامی تاثیر زیادی از فلوطین پذیرفته‌است. یکی از مسایلی که فیلسوفان

معقول ترین تفسیرها از کیفیت خلقت جهان مورد توجه واقع شده‌است.

کندی را به‌واسطه نظارت مستقیم بر ترجمه (عربی) *اثولوجیای* فلوطین و مقدمه‌ای که وی بر این کتاب نگاشته‌است، می‌توان یکی از نخستین متفکران مسلمانی دانست که با نظریه فیض فلوطین آشنایی داشته‌است و برای تبیین نظریه فیض، فاعل را به دو قسم حقیقی و مجازی تقسیم نمود. (کندی، ۱۹۷۸، ص ۱۳۵) نزد ابن‌سینا نیز این نظریه مورد بحث قرار گرفته و او تعاریف و توضیحاتی درباره آن بیان کرده‌است. از جمله او فیض را فعل فاعل دائم الفعل می‌داند که فعلش به‌خاطر خواسته و یا غرضی جز خود فعل نیست. (ابن سینا، ۱۴۰۴ق، ص ۸۱) از نظر وی، فیض فعلی ضروری است که از ذات حق تعالی و تعقل او ناشی شده‌است. (همو، ۱۳۸۳، ص ۶)

با بررسی نظریه فیض در *اخوان‌الصفاء*، تاثیر پذیری آنان از فلوطین مشخص می‌شود و آنان برای تبیین چگونگی آفرینش از واژه "فیض" استفاده نموده‌اند.

ملاصدرا در برخی آثار خود مانند «*المشاعر*» کلیات بحث نظام فیض را بیان می‌کند و در برخی دیگر از رسائل خویش مانند «*جوبه المسائل النصیریة*»، نظام فیض را مشابه فارابی و به شکل ثنایی و در دو کتاب «*شواهد الربوبیه*» و «*المبدأ و المعاد*»، همانند ابن سینا به شکل ثلاثی تقریر می‌کند. او در رساله «*الواردات القلییه فی معرفه الربوبیه*» به نظام فلسفی اشراقی نزدیک می‌شود و در کتاب «*الشواهد الربوبیه*» و «*الاسفار الاربعه*»، تفسیری عرفانی از نظام فیض ارائه می‌کند.

متکلمین با بیان بحث حدوث و خلق از عدم و یا خلق بعد از عدم، نظریه‌هایی بدیل برای نظریه فیض داشته‌اند. عرفا نیز در راستای تبیین چگونگی خلقت و به عنوان بدیل نظام فیض، نظریه تجلی یا ظهور را ارائه نموده‌اند. آنان پیدایش کثرت را تنها

^۱ - [plotinus](#)

مبدأ نخستین واحد است و از واحد، به‌طور مستقیم فقط واحد واحد صادر می‌شود. او "نفس" و "عقل" را به‌عنوان واسطه‌های واحد در جریان صدور مطرح نمود. بدین‌سان، فیض از احد جریان پیدا کرد و کثرت‌ها پدید آمدند، بدون کاسته شدن چیزی از مبدأ نخستین یا تبدیل شدن به چیزهایی که می‌آفریند. (همان، ص ۱۰۸۵)

مساله فیض و چگونگی پیدایش کثرت در عالم هستی از جمله مسائلی است که فارابی ضمن تأثیرپذیری از فلوطین به دنبال آن بوده‌است که متناسب با نظام فلسفی خود، توضیح، تبیین و تصویری خاص و متمایز از آن ارائه نماید و او از این مطلب، برای ارتباط خدا با کائنات استفاده می‌کند.

ابونصر فارابی، فیلسوف، قرن سوم و چهارم و ملقب به "معلم ثانی" است. وی بزرگ‌ترین شارح فلسفه ارسطو و مؤسس فلسفه اسلامی می‌باشد و نقشی موثر در رواج فلسفه در جهان اسلام داشته است. فلسفه وی آمیزه‌ای از حکمت ارسطویی و نو افلاطونی است که رنگ اسلامی و به‌خصوص شیعی اثناعشری به خود گرفته‌است. فارابی را می‌توان مدون اصلی نظریه فیض در فلسفه اسلامی دانست. (رحیمیان، ۱۳۸۱، ص ۱۰۴) او در بسیاری از آثارش به نظریه فیض تکیه دارد و نظام عالم وجود را برپایه نظریه فیض قرار می‌دهد. اما نکته حائز اهمیت این است که اصل نظریه فیض ابداع او نیست بلکه ریشه آن به اندیشه فیلسوفان قدیم یونان، مخصوصاً فلوطین برمی‌گردد.

فارابی جریان صدور را امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر می‌داند. طبق این نظر، احد خالق عالم نیست بلکه سرچشمه فیضی است که عالم از او صادر می‌گردد. اطلاق فیض به جهان به‌عنوان فعل صادر از واجب‌الوجود، بدین معنا است که جهان، از ذات او انفکاک‌ناپذیر است. فیضان هستی بدین شکل نیست که معطی وجود، جامه نیستی را از تن چیزی بیرون آورد و لباس هستی را بر او بیوشاند، بلکه هستی به شکل ابداعي فیضان می‌کند، بدین معنی که چیزهایی از قبیل ماده، ابزار یا زمان، بین

مسلمان تحت تاثیر افلوطین، به آن پرداخته‌اند، مساله فیض می‌باشد. فلوطین درباره پیدایش عالم به "فیض" اعتقاد دارد. هرچند او اصلاً واژه "فیض" را به کار نبرد، اما تشبیهاتی در این ارتباط در آثار و اندیشه او وجود دارد. فیض به‌معنای لبریزشدن از جهت پری و امتلاء است. مفهوم فیض یا صدور ماخوذ از کلمه لاتین «emanatio» به‌معنای فوران از جایی است. فلوطین معتقد است طبق یک قانون عمومی، هنگامی که چیزی پری شد، در خود نمی‌ماند بلکه چیزهای دیگر را پدید می‌آورد. این خاصیت ذاتی در دیگر موجودات نیز وجود دارد که آن‌را از ابدیت وجود و نیکی علت اول تقلید می‌کنند. (فلوطین، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۷۱۶)

به عقیده‌ی فلوطین در جریان فیض نیاز به امر دیگری جز ذات احد نیست. (همان، ص ۷۲۷) فیضان تنها از تعقل ذات باری تعالی نسبت به ذات خودش ناشی می‌شود. ضروری بودن فیض، اقتضای کمال اوست و نشانه ضعف و مجبور بودن او نیست. (همان، ص ۷۰۳) چراکه اگر او وجودی بدون اثربخشی باشد، اصلی ناقص خواهد بود و لازم می‌آید که کامل‌ترین اصول، ناقص باشد. (همان، ص ۱۰۷۱) درحالی‌که چنین چیزی محال است.

آن‌چه از او فائض می‌شود، از او جدا نیست و درعین‌حال خود او هم نیست. فلوطین با تشبیهات و استعاراتی این مساله را بیان می‌کند. گاه آن‌را همچون نوری می‌داند که از خورشید می‌تابد یا هاله‌ای از درخشش که می‌تابد؛ یا همچون گرمی آتش، انتشار سرما از برف، و بوی مشک، رشد بذر، پدید آمدن فرزندان متعدد از والدینی یکسان. (همان، ص ۱۰۷۱)

از نظر فلوطین عالم به طریق مستقیم از "واحد" صادر نشده‌است. او بر این مطلب دلایلی نیز بیان می‌کند، از جمله این‌که، آفرینش موجب تغییر در ذات آفریننده می‌شود و چون تغییر برای ذات خالق نقص است، از ذات او بدور است. دیگر این‌که، آفریننده فوق هستی است، اما لازمه آفرینش، اتصال دائم بین آفریننده و مخلوق است. همین‌طور،

عقل با تعقل ذات مبدأ خود، عقل دیگر و با تعقل ذات خویش يك موجود فلکی را ایجاد می‌کند.

فارابی یکی از نخستین متفکرانی است که در فلسفه خود، نظریه هیئت بطلمیوسی و وجود نفوس فلکی را با نظریه صدور کثیر از واحد فلوطین درآمیخت و از این طریق توانست کثرت طولی عقول را با تعدادی مشخص از آنها را اثبات نماید. او ده مرتبه نیز برای آن بر می‌شمارد. براساس نظریه فیض، تعداد وسایط میانجی باید به حدی باشد که کثرات به عرصه ظهور رسیده در عالم را توجیه کند. (همان، ص ۲۲)

اولین صادر از واجب، عقل است. عقل اول مجرد از ماده است و از جهت این که واجب‌الوجود بالله است، واحد است، اما از جهت ممکن‌الوجود بودن، خالی از ترکیب نیست، او دو گونه تعقل دارد؛ از يك جهت واجب‌الوجود را تعقل می‌کند و از جهت دیگر ذات خود را که ممکن‌الوجود بالذات و واجب‌الوجود بالغير است. کثرت بالعرض در او حاصل می‌شود بدین ترتیب تعددش از ذات خودش حاصل می‌شود و وحدتش از جانب خدا و راه ابداع کثرت، همین تعددی است که از این اعتبارات مختلف در علمش بر او عارض می‌شود. از آن جاکه تعقل و ابداع در عقول مفارقه یکسان است، از عقل اول، از جهت واجب‌الوجود بودن آن و علم به ذات باری، عقل دوم پدید آمد. همین‌طور از آن حیث که ممکن‌الوجود است و به ذات خویش علم دارد، فلک اعلی به همراه ماده و صورت خود - که صورت آن، نفس است- بوجود آمد. بنابراین از دو جهتی که در صادر اول تصور شد، فلک و نفس پدید آمد. این روند تا عقل دهم که "عقل فعال" نامیده می‌شود، ادامه دارد. اما از عقل فعال، عقل و فلک دیگری پدید نمی‌آید، بلکه آن سبب پیدایش هیولی مشترك و مدبر موجودات بعد از عالم عقول می‌شود و معقولات نیز در آن موجودند. (فارابی، ۲۰۰۲م، صص ۵۲-۵۴؛ ۱۹۹۶م، صص ۲۲-۲۱)

از نظر نگارنده مقاله، در تحلیل این مطلب، می‌توان نکاتی را بیان نمود. از جمله این که:

مفاض و مفیض واسطه نیست. (فارابی، ۲۰۰۲، صص ۴۷-۴۵، همو، ۱۹۹۶م، ب، صص ۴۸-۴۵، همو ۲۰۰۸م، صص ۶۸-۶۷) فیضان پروردگار، موجب رساندن کمالی به او نمی‌شود. همین‌طور خدا با صادر شدن کاهش نمی‌یابد و با لبریزی و فیض چیزی از او کم نمی‌شود. فیض، آن‌گونه که آب از سرچشمه جاری می‌شود و با جاری شدنش از منبع کاسته می‌شود و زمانی که دوباره به مبدأ خود برگردد چیزی به آن مبدأ آن افزون شود، نیست.

وجود، عین ذاتی است که مبدأ بخشش وجود به خلق و منشأ آفرینندگی و فیض است و چنین نیست که دو وجود داشته‌باشد، یکی ذات و یکی مبدأ فیض. در افاضه به‌غیر، مفیض نیازمند چیزی خارج از ذات خود نیست و نیازمند ابزار و وسیله‌ای نیست تا به‌واسطه آن چیزی را که نداشته، بدست آورد و همین‌طور هیچ چیز نمی‌تواند از افاضه وجود موجودات از ناحیه ذاتش جلوگیری کند. فارابی این مطلب را این‌گونه بیان می‌کند: «در فیضان وجود، مبدأ اول از تمامی وسایط و اعراض در تحقق اغراض عالیه خود در خلق عالم مستغنی است و هیچ مانعی چه داخلی و یا خارجی نمی‌تواند از جریان این افاضه دائمی ممانعت نماید.» (فارابی، ۱۹۹۶م، ص ۱۵۵)

فارابی به‌منظور تبیین کیفیت پیدایش کثیر از واحد یا جهان از خدای واحد و بیان اوصاف سلبی و ایجابی فاعل مفیض با تبعیت از فلوطین، از نظریه فیض استفاده می‌کند. (همان، ص ۴۵)

از نظر فارابی میان فاعل نخستین و فعل او هیچ واسطه‌ای وجود ندارد و همه موجودات از ناحیه ذات او ایجاد شده‌اند. زیرا وجود آنها همان فیضان وجود است و این فیضان نیز از تعقل واجب‌الوجود ناشی شده‌است. او در بسیاری از رساله‌های خود پیدایش کثرت در عقول را با دخالت عنصر تعقل، تبیین می‌کند. او در تبیین این رابطه تابع نظام ثنائی است و بر این باور است که در هر عقل، دو حیثیت یعنی تعقل مبدأ و تعقل ذات خویش، سبب پیدایش عقلی دیگر و یک فلک می‌شود؛ به این ترتیب که هر

بحثی تحت عنوان وجوب و امکان (یا واجب و ممکن) نبوده است. تقسیم موجودات به واجب بالذات و ممکن بالذات برای اولین بار در آثار فارابی (همو، ۱۳۶۴، صص ۷۸-۷۹) دیده می‌شود. وی واجب الوجود را به خداوند و ممکن‌الوجود را به سایر موجودات نسبت می‌دهد و واقعیت ممکنات را به وجود و ماهیت تحلیل می‌نماید.

فارابی "واجب‌الوجود" را این‌گونه تعریف می‌کند: «آن است که به ضرورت وجود خویش هستی یافته است و با اعتبار ذاتش، وجودش واجب می‌آید.» (همو، بی‌تا، ص ۵۰) خداوند، یگانه‌ای است که وجود محض است و نمی‌تواند ماهیتی جدای از وجود خود داشته باشد. او با ارائه معنای دیگری از ماهیت، «الذی هو به فی ذاته موجود» (همو، ۱۹۹۶م ب، ص ۴۱) بر یکی بودن وجود و ماهیت واجب‌الوجود تأکید می‌کند. او با نفی ترکیب در وجود و ماهیت از واجب نتیجه می‌گیرد که به همین خاطر وجودش که با آن از سایر موجودات متمایز می‌شود، نمی‌تواند غیر از آن چیزی باشد که او با آن ذاتا موجود است. (همان، صص ۴۲-۴۱). ماهیت با امکان محض مناسبت دارد. ممکن‌الوجود باید از واجب‌الوجود افاضه شود، چراکه ذاتش ضرورت هستی ندارد و به خودی خود نمی‌تواند وجود داشته باشد و بدین‌گونه به واجب بالغیر تبدیل می‌شود. (همو، ۱۴۰۵ق، ص ۵۰)

۲- یکسان بودن اراده، قدرت و علم در عقول مفارقه و همین‌طور در خداوند؛ در نتیجه به محض این‌که خداوند چیزی را بیندیشد، اندیشیدن و آگاهی و توجه به آن چیز و همچنین اراده و ابداع عین یکدیگرند و امر یگانه‌ای هستند. (همو، ۱۳۸۹، ص ۸۳)

۳- قاعده الواحد.

قاعده الواحد یکی از مهم‌ترین قواعد فلسفی است که مورد پذیرش اکثر حکمای اسلامی قرار گرفته است و بسیاری از مسائل فلسفی، به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم بر آن مترتب می‌باشد.

۱- فارابی فیض را به شکل ثنایی یعنی تعقل ذات مبدا و تعقل ذات خویش تبیین می‌کند، درحالی‌که این بحث در فلسفه فلوطین مطرح نشده است. فارابی اصل فیضان را از فلوطین می‌پذیرد، اما این‌که چگونه از واحد، امور کثیر ایجاد می‌شوند، نکته‌ای است که فارابی آن با تقسیم ثنایی به شرح و بسط این مساله می‌پردازد.

۲- فارابی، طبیعیات را در حوزه مسائل فلسفی و تبیین سلسله مراتب مخلوقات دخالت می‌دهد. اما فلوطین صدور موجودات را بر مبنای پری و امتلاء تبیین می‌کند و درباره ارتباط میان افلاک نه‌گانه و عقول سخن نمی‌گوید. بنابراین از نظر او طبیعیات در پیدایش موجودات جایی ندارد.

۳- فارابی مسائل حائز اهمیت مانند مسئله چگونگی صدور کثیر از واحد، حرکت و تغییر و همین‌طور مسئله خلقت و تکوین را از طریق ارائه نظریه عقل، توانست به خوبی تبیین نماید. او توانست با ارائه یک تقسیم منظم، تعداد عقول را مشخص نماید. حال آن‌که ما در فلسفه فلوطین، تعداد عقول را نمی‌یابیم و این بدین خاطر است که بحث عقول در فلوطین از نظر تعداد و چگونگی ایجاد آن‌ها و کارکردشان از وضوح خاصی برخوردار نیست.

۴- فلوطین به علت فوق وجود دانستن احد، صدور کثیر از واحد را از اقلنوم دوم شروع می‌کند اما فارابی آن را بر اساس نظام فیض و از واجب الوجود می‌داند.

۵- فارابی از ادبیات دینی در نام‌گذاری اسباب ثنایی و عقل فعال است.

۲/۱ مبادی نظریه فیض

فارابی فیض را بر پایه سه اصل بنیادین بنیان‌گذاری کرد:

۱- تمایز مابعدالطبیعی وجود و ماهیت و تقسیم موجودات به واجب‌الوجود بالذات و ممکن‌الوجود بالذات. توضیح این‌که در فلسفه‌های پیش از اسلام

که صادر از وجود نخستین، باید ذاتی یگانه داشته باشد، اگر صادر از ذات باری متعدد باشد، لازم‌اش این است که ذات باری متعدد باشد و این محال است وجود نخستین، خود از هرجهتی یگانه است و از چیزی که از هرجهت یگانه است، جز واحد صادر نمی‌شود و این واحد، باید امری مجرد از ماده، باشد. چون ذات الهی، مفارق از ماده و جسم است. موجود صادرشده از ذات باری، عقل اول است. واحدی که از ذات باری صدور یافته است، باید مفارق یعنی مجرد از ماده باشد، چون ذات الهی مجرد از ماده و جسم است.

با وجود اعتقاد فارابی به قاعده الواحد، اما این امر منافاتی با صدور کثیر از واحد ندارد. از نظر وی، فیض بر مبنای تعقل است و او پیدایش کثرت در عقول را توسط عنصر تعقل، تبیین می‌نماید. یعنی عقل با تعقل ذات مبدأ، عقل دیگر را و با تقل ذات خویش، یک موجود سماوی را ایجاد می‌کند و این روند تا پیدایش عقل فعال ادامه می‌یابد. (همو، ۲۰۰۲م، صص ۵۲-۵۴؛ ۱۹۹۶م، صص ۲۲-۲۱)

با توجه به مطالب مطروحه بالا به نظر نویسنده این پژوهش، در تحلیل دیدگاه فارابی و تفاوت آن با دیدگاه فلوطین و نوآوری فارابی در آن، می‌توان به نکاتی اشاره نمود:

۱- هردو فیلسوف از این قاعده برای تبیین صدور کثرت از وحدت استفاده نموده‌اند و آن را از مبادی نظریه فیض قرار داده‌اند.

۲- به سبب ابهامی که در معنای عقل در نظام فلسفی فلوطین وجود دارد، به نظر می‌رسد قاعده الواحد نزد فلوطین دچار ابهام باشد؛ حال آن‌که فارابی با معرفی عقل اول به عنوان صادر نخست، این ابهام را برطرف می‌کند و در فلسفه او در این مورد ابهامی وجود ندارد.

۳- نکته دیگر این‌که فلوطین خدا را فوق وجود می‌داند و صدور کثرت را از عقل آغاز می‌کند. پس قاعده الواحد در مورد احد صدق نمی‌کند اما از نظر فارابی قاعده الواحد در مورد واجب‌الوجود می‌باشد.

فلوطین در مجموعه آثار خود به این مساله پرداخته و آن را در زمره مبادی نظریه فیض قرار داده است.

مفاد قاعده فلسفی «الواحد لایصدر عنه الا الواحد» این است که از واحد، از جهت واحدبودن آن، جز واحد صادر نمی‌شود. مهم‌ترین کاربرد قاعده الواحد، تبیین کیفیت صدور عالم متکثر از خداوند است. فلوطین در *اثولوجیا* جهت تبیین کیفیت صدور عالم متکثر به و در پاسخ به سوال چگونگی پدیدآمدن کثیر از واحد این‌گونه می‌گوید: «او واحد بسیطی است که هیچ چیز در او نیست. پس هنگامی که واحد محض بود، همه اشیاء از او انبجاس پیدا می‌کنند.» (فلوطین، ۱۳۷۸، ص ۱۳۴) این سخن نشان می‌دهد که فلوطین واحد را علت‌العلل، مبدا موجودات و مبدا کثرت می‌داند اما او تنها پیدایش بدون واسطه عقل را به احد نسبت می‌دهد (همو، ۱۳۶۶، ص ۷۱۵) و پیدایش موجودات بعدی را به عقل و نفس منتسب می‌کند. او برای تبیین صدور موجودات از واحد به این دلیل که آفرینش مستلزم نوعی فعالیت و تغییر در ذات احد است و خداوند فعالیت و تغییر ندارد، به دیدگاه فیض یا صدور متوسل شده است. (همان، ص ۷۰۰) البته لازم به ذکر است که فلوطین در انثادها در بیشتر مواضع عقل را بدون هیچ توصیف و قیدی و فقط به صورت مفرد آورده است (همو، ۱۴۱۳، ص ۱۳۹، ص ۱۸۸) و این مساله نشانگر این است که او با ابهام در مورد عقل سخن گفته و یا حداقل آن را برای ما روشن ننموده است. بنابراین ما در فلسفه فلوطین، طبقه‌بندی منظمی را در مباحث مربوط به عقل مشاهده نمی‌کنیم. فلوطین مشخص نمی‌کند که عقل معنای واحدی دارد یا دارای معانی متعددی است؟ آیا عقول متعددی وجود دارد یا یک عقل؟ به تبع همین مطلب معنای قاعده الواحد نیز نزد او با ابهاماتی روبروست.

از عباراتی که فارابی در رساله *زنون کبیر یونانی* دارد، مفاد قاعده الواحد به خوبی فهمیده می‌شود. وی عبارت خود را از *اثولوجیا* اقتباس کرده است. (فارابی، ۱۳۸۹، ص ۴۵۲) او مانند افلوطین ثابت کرد

۲،۲،۱ اقسام علم خداوند از دیدگاه فارابی

فارابی سه نوع علم برای خداوند قائل بود:

الف) علم خداوند به ذات خویش.

ب) علم خداوند به مخلوقات، قبل از ایجاد.

ج) علم خداوند به مخلوقات و ممکنات پس از ایجاد.

فارابی در آثارش از هر سه قسم علم الهی، به تفصیل بحث کرده است. به باور او، علم خدا به ذات خویش به نحو حضوری است. فلوطین نیز علم احد را به خویش، علم حضوری و احد را دارای خودآگاهی معرفی می کند. (فلوطین، ۱۳۶۶، ص ۷۱۷)

فارابی علم خداوند را به اشیاء، عین علم او به ذات خویش و به نحو صوری ارتسامی و از سنخ علم اجمالی می داند. (فارابی، ۱۳۸۱، صص ۵۸-۵۹) او برای تبیین مسأله علم پیشین خداوند به موجودات، غالباً نظریه مُثُل را می پذیرد و بر اساس اثولوجیا، مثل را صوری در علم الهی می داند که بدون آن صور، کار خداوند بیهوده و گزاف است. با این تفاوت که او مُثُل را در عالمی مستقل از عالم ربوبی نمی پذیرد. (فلوطین، ۱۴۱۳، صص ۱۴۷ و ۱۴۹)

فارابی، علم انفعالی را از خداوند نفی می کند و علم او را علم فعلی می داند، بدین صورت که خدای تعالی بر طبق تعقل اشیاء به وجه خیر و مصلحت تام، آن ها را در خارج موجود ساخته است؛ چرا که محض مقارنت شعور و تعقل در اختیاری بودن فعل کافی نیست، بلکه باید تعقل، مبدئیت داشته باشد. (لاهیجی، ۱۴۲۵ق، صص ۱۹۲-۱۸۹). فقط کافی است که خدا ذات خود را تعقل کند تا عالم وجود پدید آید. فارابی علم به ذات را علت فیض از ناحیه واجب می داند و در این باب می گوید: «اشیاء از او ظاهر شدند بدین علت که او عالم به ذاتش است و این که او مبدا نظام خیر در وجود است.» (فارابی، بی تا، ص ۵۸).

به نظر نگارنده مقاله در تحلیل دیدگاه فارابی در مورد مطالب فوق و بیان شباهت دو نظریه و

۴- نکته دیگر این که فارابی برخلاف فلوطین که به صدور یک چیز از عقل قائل بود، به صدور سه چیز از عقل اول قائل است.

۲،۲ دلایل فارابی بر اثبات نظریه فیض

فارابی سه دلیل برای اثبات نظریه فیض بیان می کند:

نخست این که ذات حق علت برای ماسوای خویش است. طبق این دلیل، فارابی با ابتناء بر نظریه ابداعی خود یعنی تمایز مابعدالطبیعی وجود و ماهیت، مبنایی فلسفی برای تشریح امکان فاعلیت وجودی و همین طور نظریه فیض، پایه گذاری نمود.

دوم این که علم به علت، مستلزم علم به معلول است. بر طبق این دلیل، ذات واجب الوجود عالم به ذات خود است و علت تامه وجود ماسوای خویش است بنابراین علم واجب الوجود به ذات خود مستلزم علم او به ماسواست. «علم او علت چیزی است که او آن را می داند و علمش به اشیاء، علم زمانی نیست و علت وجود همه چیزهاست و به معنی این است که به اشیاء وجود ابدی می دهد.» (همو، بی تا، ص ۵۸)

سوم این که ذات حق به خودش آگاه است و همین علم او به خودش علت وجود عالم است. از آن جا که فارابی معتقد به عینیت صفات با ذات است. (همو، ۱۴۰۵ق، ص ۱۳۱) بنابراین خداوند ذاتاً و صفاتاً به صورت یک کل واحد است و حقیقت احدیت ذات خداوند مشتمل بر صفات اوست. همین طور از نظر وی علم به کل، عین ذات خداوند است و چون علم خداوند به آن کل، بی واسطه است، در نتیجه این علم که عین ذات اوست، نزد خداوند بی واسطه حاضر است، سخن فارابی را می توان به علم اجمالی در عین کشف تفصیلی تأویل کرد. (حسن زاده آملی، ۱۳۷۵، ص ۵۳۸)

برای تبیین هرچه بهتر این دلیل مناسب است که به دیدگاه فارابی در مورد علم خداوند بپردازیم.

فارابی، این نظریه را با دستگاہ فلسفی خود منطبق می‌کند و به عینیت مُثُل با ذات الهی تاکید دارد.

نظریه فیض پیامدها و لوازم ضروری دارد مانند قاعده‌الواحد، چگونگی صدور کثیر از واحد، وساطت عقل، مراتب و درجات وجود و مسأله قدم عالم؛ که فارابی با پذیرش این نظریه، اغلب، پیامدهای آن را نیز می‌پذیرد.

قبل از پرداختن به قاعده الواحد به‌عنوان یکی از لوازم نظریه فیض، باید تبیین دقیق‌تری از وحدت واجب انجام پذیرد.

۳ وحدت واجب

مفهوم "وحدت" امری محوری در نظریه فلوطین است. از نظر او وحدت مقوم تمام حقایق است و حتی بر وجود نیز مقدم است؛ به همین دلیل او اولین اقتوم را که مبدأ سایر اقانیم و کثرات است، "احد" نامید؛ چراکه ناظر به وحدت است. (سوزنچی، ۱۳۹۱، ص ۸۱) فلوطین، معتقد است که وحدت احد، وحدت به معنای حقیقی کلمه است. او وحدت عددی را از احد سلب می‌کند. سخن فلوطین در این باره چنین است: «در این راه باید تا واحدی پیشرفت که واحد حقیقی است نه مانند دیگر چیزها که درعین واحد بودن کثیرند و تنها از طریق بهره‌وری از واحد حقیقی، واحدند.» (فلوطین، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۷۲۵)

فارابی نیز در آثار خود مباحث مربوط به وحدت واجب‌الوجود را بیان کرده‌است و برای آن برهان آورده‌است، برهان فارابی در کتاب *آراء اهل‌المدینه‌الفاضله* و همین‌طور در *السیاسه‌المدنیه* در مورد اثبات وحدت واجب‌الوجود، ریشه در اندیشه‌های فلوطین دارد. استدلال فارابی چنین است که اگر دو سبب اول وجود داشته‌باشند، هر دو باید در چیزی مشترک باشند که باعث شده آن دو در مقام و ملاک "اول" بودن سهیم باشند و دست‌کم یکی از آن دو و یا هر دو آن‌ها باید چیزی مختص به خود داشته‌باشد که به‌واسطه‌ی آن، متمایز از دیگری باشد. بنابراین، از آن‌جا که آن‌ها، دو وجود

نوآوری‌ها و ابتکارات فارابی، می‌توان به چند نکته اشاره نمود. از جمله این‌که:

۱- فارابی به تبعیت از فلوطین، برای تبیین چگونگی صدور از کثرت، نظریه فیض را پذیرفت.

۲- درحالی‌که فلوطین فیض را امری ضروری می‌داند که بدون اندیشه و اراده صورت می‌پذیرد اما از نظر فارابی، مبدا فیض، بدون معرفت و اراده افاضه فیض خود را افاضه نمی‌کند. هدف فارابی از بیان این مطلب این است که میان فیضان وجود از سوی خداوند با تحقق افعال از سوی موجودات طبیعی تفاوت قائل شود.

۳- یکی از مهم‌ترین نوآوری‌های فارابی در این بحث، تبیین نظریه فیض از راه تمایز مابعدالطبیعی وجود و ماهیت است. او از نخستین کسانی بود که تمایز میان واجب و ممکن را در فلسفه خود به‌عنوان یک بحث مابعدالطبیعی مطرح نمود به‌گونه‌ای که خدا به عنوان واجب‌الوجود بالذات موجودی است که وجود را به ممکنات اعطا می‌کند؛ درحالی‌که این بحث در فلسفه فلوطین وجود ندارد و فارابی در این زمینه نوآوری داشته‌است.

۴- سخن فارابی در مورد علم خداوند به ذات خویش، (همو، ۲۰۰۸م، ص ۲۶) ظاهراً با آنچه فلوطین در *اثولوجیا* گفته‌است شباهت دارد. یعنی همان‌طور که فلوطین خداوند را دارای علم حضوری به خویش می‌داند و معتقد است او با عملی شهودی خود را می‌یابد و چون هیچ فاصله‌ای با خود ندارد، آنچه را درمی‌یابد، جز خود او چیز دیگری نیست؛ (فلوطین، ۱۳۶۶، ص ۱۰۳۶) فارابی نیز به علم حضوری خداوند بر مبنای اتحاد عقل و عاقل و معقول معتقد است. (فارابی، ۱۹۹۵، صص ۱۰-۹)

۵- فارابی در زمینه علم پیشین الهی، فقط متأثر نبوده بلکه در این نظریه دخل و تصرف بسیار نموده‌است. درحالی‌که فلوطین هرگونه وصفی از جمله تفکر و تعقل را از خداوند نفی می‌کند و علم یا به تعبیری عقل را در عالمی جدا، تصور می‌کند، اما

دیگری نمی‌تواند فرض شود، زیرا او تام است و بیرون از شیء تام‌الوجود، وجودی از نوع وجود او یافت نمی‌شود.» (فاخوری، الجر، ۱۳۷۳، ص ۴۱۲) وی در رساله فی العلم الالهی واحد محض حق را وجود اول و فاعل اول می‌داند که بسیط محض است و این واحد بسیط تمامی اشیاء است. (فارابی، ۱۳۹۰، صص ۹-۱۶۸)

فلوطین در مورد عینیت ذات با صفات معتقد است چون "احد" بسیط است و هیچ‌گونه کثرتی، حتی کثرت اعتباری را نمی‌پذیرد، بنابراین هیچ صفتی زائد بر ذات ندارد. (فلوطین، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۱۰۸۲). به عنوان مثال، او دلیل نفی "چیزی نیک" بودن احد را نیک بودن و خیر محض بودن او می‌داند. عبارت او چنین است: «او چون نیک است، نه چیزی نیک، چیزی در خود ندارد، حتی چیزی نیک.» (همان، ص ۷۳۶) چون ذات خداوند مبدأ هر فیضی است، عین صفاتش است. پس ذات او عین علم به ذاتش می‌باشد. بنابراین کثرت در این علم راه ندارد، اگرچه کل نزد اوست اما وحدت او را به هم نمی‌زند؛ این همان وحدت در کثرت و کثرت در وحدت است. (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۵، ص ۵۴)

عبارات فلوطین در *اثولوجیا* بیان‌گر اعتقاد وی به قاعده "بسیط‌الحقیقه" می‌باشد، (فلوطین، ۱۴۱۳، ص ۱۳۴) اما خود وی صراحتاً نامی از این قاعده نبرده‌است. این قاعده بعداً در فلسفه اسلامی، "قاعده بسیط‌الحقیقه" نامیده‌شد.

فارابی از جمله فیلسوفانی است که از قاعده "بسیط‌الحقیقه" بهره برده‌است. وی در *فصوص‌الحکم* بیان می‌کند «اگر حق به حسب ذات و صفات اعتبار شود، همه در یک وحدت‌اند. پس همه در قدرت و علم او متمثل‌اند و از این قدرت و علم، حقیقت کل مقرر است. پس از آن، کل به کسوت مواد درمی‌آید. پس باری تعالی از جهت صفاتش، کل‌الکل است و احدیت ذاتش مشتمل بر آن صفات است.» (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۵، ص ۵۳۴)

هستند، دست‌کم یکی از آن دو، باید ترکیبی از اجزاء باشد، اما آنچه ترکیبی است، معلول اجزای خود است. از این رو، تنها یک سبب اول وجود دارد. (فارابی، ۲۰۰۲م، صص ۹-۲۷) او در رساله *التعلیقات*، مساله مساوقت وحدت و وجود را بیان می‌نماید. «هویت شیء و عینیت آن و وحدت آن و تشخیص آن و خصوصیت آن و وجود منفرد آن همگی یک چیز واحدند.» (همو، ۱۴۱۳ق ب، ص ۳۹۹)

پس از بیان مقدمات فوق و در تحلیل این سخنان باید یادآور شد که فارابی در اثبات مساله وحدت واجب متأثر از فلوطین بوده‌است اما با این تفاوت که فلوطین وحدت را فوق وجود و مقدم بر آن می‌داند اما فارابی قائل به مساوقت وحدت و وجود می‌باشد.

همچنان‌که گفته شد، ذات باری واحد است و از آن‌جا که "فیض" از علم باری به ذات خود صادر می‌شود پس علم او نیز واحد خواهد بود و در نتیجه "فیض" او واحد است و با توجه به این‌که واحد بذاته بسیط است و صفات او عین ذات اوست، فیض نیز که ناشی از علم اوست، لازمه ذاتش می‌باشد. بنابراین ضروری است که بساطت واجب را به‌عنوان یکی دیگر از لوازم نظریه فیض بررسی نماییم.

۴ بساطت واجب

یکی از مهم‌ترین صفاتی که فلوطین به "احد" نسبت می‌دهد، بساطت است. دلیل وی بر بساطت واجب‌الوجود این است که اگر مرکب باشد، به اجزایش محتاج خواهد بود. اگر اجزاء نباشند، او نخواهد بود. به همین جهت احد را از جهت بسیط می‌داند. بسیط همه کمالات موجود را یک‌جا داراست. فارابی به تبع فلوطین واجب‌الوجود را بسیط می‌داند. دلیل او بر این مطلب این است که: خداوند صورت ندارد، چراکه صورت باید در ماده متحقق شود، اگر خداوند صورت داشته‌باشد، لازم می‌آید که ذات او از ماده و صورت ترکیب شده‌باشد. سپس او نتیجه می‌گیرد «پس وجود باری تعالی بسیط و نامرکب است و چنین وجودی برای موجود

که خالقیت خدا تبیین فلسفی می‌شود. او میان فعل خداوند و فعل انسان تفاوت می‌گذارد و صدور فعل از انسان را غایت او و موجب کمالاتی در انسان می‌داند برخلاف فعل خداوند که وجود هر موجودی که از اوصاف می‌شود، نه سبب او می‌باشد و نه غایت وجود او و نه کمالی را به او می‌رساند. (فارابی، ۱۴۱۳ق الف، صص ۲-۳۷۱). از نظر وی، مبدأ نخستین، فاعل بالطبع نیست و اشیاء بدون معرفت از او بدست نمی‌آیند، بلکه او به ذات خود و به غیر علم دارد و این علم علت وجود اشیاء است بنابراین او "فاعل بالعنایه" است و خلقت جهان از ناحیه علم، ذاتی او می‌باشد. به همین جهت، علم فعلی خدا، برای ایجاد اشیاء کافی است و همین علم، علت وجود همه اشیاء است. (همو، ۱۹۶۶م الف، ص ۱۰۳) فارابی در *السیاسة المدنیة*، نظر فلوطین در مورد خلق عالم و تشبیه او را بیان می‌کند. «عالم از خدا فیضان می‌یابد همان‌طور که نور از خورشید فیضان می‌یابد.» (همو، ۱۹۹۶م ب، ص ۴۵)

از آن‌جاکه واجب‌الوجود فیاض مطلق و کمال محض است، فیض وجود خود را با علم و اختیار به موجودات می‌رساند. پس هنگامی‌که خداوند به چیزی عالم باشد، آن چیز موجود می‌گردد. وجودی که صادر از اوست، وجودی است ابدی و نافی عدم، نه این‌که صرفاً وجود مسبوق به عدم اعطا نماید.

لذا فارابی با استفاده از نظریه نوافلاطونی فیض و با ارائه خوانشی جدید که بر تمایز مابعدالطبیعی هستی و چیستی مبتنی بود و همین‌طور با متمایز نمودن قدیم بالذات و قدیم بالزمان و اثبات قدم عالم، البته قدم زمانی عالم که منافاتی با توحید ندارد، به حل مسأله فاعلیت خداوند می‌پردازد. وی با تقسیم موجودات به واجب و ممکن از یک سو زمینه‌ساز تدوین و تشکیل نظریه فاعلیت وجودی به معنای فاعل معطی وجود گردید و از دیگر سو معیت او با عالم را اثبات کرد. او از طریق تمایز مابعد طبیعی وجود و ماهیت در غیر خدا، وجود را عَرَضی می‌داند که بر ماهیت عارض شده‌است. بدین‌گونه کائنات جملگی از جهت ماهیت خود ممکن‌الوجودند

حاصل مباحث فوق و تحلیل و بررسی مباحث مربوط به بساطت واجب از نظر فارابی و مقایسه آن با نظرات فلوطین در این مورد نشان می‌دهد که:

۱- فلوطین و فارابی در بحث بساطت واجب با یکدیگر تشابه دارند و نشان‌گر این است که فارابی در این بحث به‌وضوح تحت تاثیر فلوطین بوده‌است.

۲- هر دو فیلسوف معتقدند چون ذات واجب بسیط است، صفات او عین ذاتش است.

پس از بیان مبادی نظریه فیض، شایسته است که نحوه فاعلیت خداوند در مسأله فیضان، به عنوان یکی از متفرعات نظریه فیض مورد بحث قرار گیرد.

۵ فاعلیت خداوند از نظر فارابی

از نظر فلوطین، احد به نحو ازلی و ابدی کامل، بلکه فوق کمال است، (فلوطین، ۱۳۷۸، ص ۱۳۵) و به‌همین علت، به نحو ازلی و ابدی هم تولید می‌کند. (فلوطین، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۶۶۹) این عمل، بدون قصد و بدون نیاز به زمان صورت می‌پذیرد. (صلیبا، ۱۳۹۷، صص ۵-۹۴) مفهوم آفرینش نزد او در مفهوم "فیض" معنا می‌یابد. براساس نظریه "فیض"، تمامی مراتب موجودات از مبدأ نخستین صادر یا افزوده می‌شود و یا تشعشع و تجلی او هستند، بدون این‌که چیزی از مبدأ کم شود. (زکریا، ۱۹۷۰م، ص ۴۱). طبق دیدگاه فلوطین، احد خالق عالم نیست تا به اراده خلق کند، عالم، همه سرریز جوشش الهی است و آفرینش حاصل تعقل ذات الهی و نگریستن عقل در اوست. او آفرینش عقل را این‌گونه شرح می‌دهد که از فیضان چیزهای دیگر پدید می‌آید. «این چیز دیگر که شد، روی در "او" می‌آورد و این عقل است؛ چون به "او" روی آورد و در "او" نگریست، در آن‌واحد هم عقل شد و هم هستی.» (فلوطین، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۶۸۱)

در فلسفه فارابی خدا هم غایت هستی است و هم اعطاکننده وجود، در واقع در فلسفه فارابی است

ص ۱۷۵) او ابتدا عالم را به دو قسم معقول و محسوس تقسیم می‌کند و سپس عالم "معقول" را شامل سه جوهر "واحد"، "عقل" و "نفس" می‌داند. (فلوطین، ۱۳۶۶، ص ۲۵۵) وی هر یک از این مبادی سه‌گانه را "اقنوم" و مجموع آن‌ها را "اقانیم سه‌گانه" می‌نامد.

سلسله مراتب موجودات مانند هرمی است که در رأس آن، "واحد" یا "احد" قرار دارد و در قاعده آن، طبیعت قرار گرفته است. طبیعت، قوه وجود است اما از وجود بهره‌ ندارد، و از طرف دیگر، احد ورای وجود و هستی است. "واحد" از نظر او مانند نوری است که از نقطه مرکزی صادر گردیده است و تدریجاً تاریک‌تر می‌شود تا به تاریکی مطلق و فقدان نور که ماده فی نفسه است، می‌رسد. در نظر فلوطین ماده یا هیولا وضعی دقیقاً مقابل واحد دارد. (کاپلستون، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۵۴۰)

فارابی، مراتب عالم وجود را، به شش مرتبه تقسیم می‌کند که اعم از مافوق و مادون قمر است؛ سه مرتبه از آن، مافوق قمر است که عبارتند از:

الف) سبب اول که واحد است و نمی‌تواند کثیر باشد؛ اما مراتب بعدی، همه کثیر هستند. (فارابی، ۱۳۷۱، ص ۴-۵۲)

ب) اسباب ثوانی

مراد از اسباب ثوانی، عقول است که اسباب وجود اجسام سماوی می‌باشند که شامل عقل اول تا نهم می‌شود. او به این اسباب ثوانی، «روحانیون» و «ملائکه» اطلاق می‌کند. (همو، ۱۹۹۶م ب، صص ۳-۲۲)

ج) عقل فعال

فارابی معتقد است براساس نظام فیض، بعد از اسباب ثوانی، عقل فعال قرار دارد که او آن را "روح الامین" و "روح القدس" می‌خواند. (همان، ص ۲۳)

و در مادون قمر، سه مرتبه دیگر قرار دارد که عبارتند از:

و برای فعلیت یافتن محتاج به فاعلند که آن فاعل خداست.

فارابی برای اولین بار علت فاعلی را به خداوند تطبیق داد. وی با استناد به اثولوجیا قائل به نظریه ابداع شد. او مبدأ نخستین را علت مبدع صادر اول می‌داند و براین اساس خلقت عالم را خلقت ابداعی می‌شمارد و صدور موجودات را نیز از راه فیض تبیین می‌نماید. او خلق ابداعی و دوام فیض را با فعلیت وجودی مبدأ واحد و قدم عالم سازگار می‌داند.

به اعتقاد نویسندگان این پژوهش، در تحلیل و بررسی این مساله می‌توان نکات زیر را برشمرد:

۱- فعلیت خداوند از نظر فلوطین و فارابی، به نحو ازلی و ابدی است و هستی عالم، به گونه‌ای ازلی و ابدی با فیضان از مبدأ هستی و صدور بالضروره از او ایجاد شده است.

۲- از جمله ابتکارات فارابی در این زمینه، حل مساله فعلیت خداوند از طریق تمایز مابعدالطبیعی وجود و ماهیت و قدم زمانی عالم است.

۳- فعلیت وجودی خداوند نسبت به ماهیات ممکن الوجود از دیگر ابتکارات فارابی است و بدین ترتیب او معیت خداوند با عالم را اثبات می‌نماید.

۴- خداوند فاعل بالعنایه است و علم او به ذاتش علت وجودی مخلوقات است.

۶ سلسله مراتب موجودات از نظر فارابی

همچنان که قبلاً گذشت، فارابی جریان صدور را امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر می‌داند بنابراین وجود مراتب جهت پیدایش کثرت برای شکل‌گیری چنین صدوری لازم است. به همین جهت به بحث سلسله مراتب موجودات می‌پردازیم.

فلوطین هنگام تبیین سلسله مراتب وجود و واقعیت عالم، به ترتیب صدور، آن را به سلسله مراتبی از موجودات تقسیم می‌کند که نظام فلسفی افلوطین را تشکیل می‌دهد. (کلباسی اشتری، ۱۳۸۰،

الف) نفس

ب) صورت

ج) ماده

بدین صورت که چون کار عقل، تعقل و شناسایی است و شناسایی هم همان نظرکردن است و در هر نظرکردنی دویی وجود دارد و ناظر و منظوری هست، درحالی که احد دویی ندارد؛ پس این عقل است که نظر می کند و البته منظور هم همان عقل است. (پورجوادی، ۱۳۷۹، ص ۳۱) بنابراین عاقل و معقول یا ناظر و منظور اتحاد دارند و عین فعل شناسایی است.

برخلاف احد فلوطین که فراتر از هستی و اندیشه است، خدای فارابی عقل و عاقل و معقول است. از نظر او علم واجب الوجود به ذات خودش، بر این قاعده فلسفی استوار است که هر چیزی که وجودش لذاته است، می تواند ذات خودش را ادراک کند، اما چیزی که وجودش برای غیر خودش است، نمی تواند ادراک کننده ذات خودش باشد. واجب الوجود هم خودش عاقل ذاتش است و هم خودش چیزی است که تعقل و ادراک می شود. (فارابی، ۲۰۰۲م، ص ۲۶)

طبق نظر فارابی، خدا به ذات و جوهر خود عاقل است؛ از آن جا که واجب الوجود، ماده نیست، پس به واسطه هویتش عقل بالفعل نیز هست؛ زیرا آنچه مانع می شود چیزی عقل باشد و یا به نحو بالفعل تعقل شود، همانا ماده است. (همو، ۱۹۶۶م، ص ۴۱) همچنین او از آن جهت که عقل است معقول هم هست؛ زیرا آنچه مانع از معقول بالفعل بودن چیزی می شود، ماده است. سخن فارابی در این باره چنین است: «او از همان جهتی که عقل است، معقول هم هست؛ زیرا آن چیزی که هویتش عقل است، برای معقول بودن، نیازی به ذات دیگری بیرون از خودش ندارد که او را تعقل کند، بلکه او به واسطه خودش، ذاتش را تعقل می کند، پس به واسطه آنچه از ذاتش تعقل می کند، عاقل و عقل بالفعل است، و به واسطه این که ذاتش خویش را تعقل می کند، معقول بالفعل نیز هست. پس خدا بالفعل، هم عاقل، هم معقول و هم عقل است و این همه، یک ذات است و یک جوهر واحد غیرمنقسم.» (همو، ۲۰۰۲م، صص ۶-۳۵)

فارابی متأثر از فلوطین معتقد است واجب الوجود در اولین مرتبه موجودات عالم قرار دارد و بعد از آن عقل و سپس نفس و در نهایت عالم طبیعت. هر چند در مورد رابطه این مراتب با یکدیگر تفاوت هایی با فلوطین دارد و نظریات ابداعی و متفاوتی ابراز می کند. (همو، ۱۹۹۶م، صص ۲-۲۱؛ ۲۰۰۲م، صص ۴-۵۲)

به عقیده نگارنده آنچه در تحلیل و بررسی مطالب فوق می توان به آن دست یافت، این است که:

۱- هر دو فیلسوف معتقد به دو عالم معقول و محسوس می باشند.

۲- فارابی با ابداع نظام ثنائی درصدد تبیین رابطه بین مراتب هستی و نحوه صدور موجودات کثیر از واحد می باشد.

۳- ارائه سلسله مراتب موجودات توسط فارابی به عنوان یکی از فروعات مساله فیض بیان گر این است که فیض براساس سلسله مراتب صورت می پذیرد و هر موجودی برپایه سعه وجودی خویش، از فیض بهره می برد. (همو، ۲۰۰۸م، ص ۳)

از آن جا که فیض بر مبنای علم واجب به ذات خویش صورت می پذیرد و در این تعقل، عاقل و معقول اتحاد دارند، مناسب است که به بحث اتحاد عاقل و معقول بپردازیم.

۷ اتحاد عاقل و معقول

از نظر فلوطین، شناسا، شناسنده و موضوع شناخت یا عقل، عاقل و معقول یکی است. (بریه، ۱۳۹۵، صص ۲۵۵). از آن جاکه او احد را بسیط محض و فوق اندیشه می داند، اتحاد عاقل و معقول در مرتبه بعد از احد و در اقنوم دوم (عقل) رخ می دهد؛ چراکه عین وجود و چیزی است که وجود یا ذات را می شناسد؛

در عین حال، تقدم خداوند به نحو ضرورت تقدم علت بر معلول است که تقدم ذاتی است، نه زمانی.

بنابراین مبدأ نخستین، ذاتاً ازلی و قدیم است و عالم نیز اگرچه قدیم است اما قدیم بودن آن، ذاتی نیست بلکه قدم زمانی است. زیرا خود زمان نیز از حرکت افلاک ایجاد شده است و قدیم بودن جهان و بقای وجود آن از ناحیه خداوند است.

به عقیده نگارنده در تحلیل این بحث می توان به این نکته مهم اشاره نمود که فارابی با پذیرش ازلیت ماده و با حفظ تقدم و شرف علی باری تعالی بر جمیع کائنات، سعی نمود بین دین و فلسفه توافق و نزدیکی ایجاد نماید و این را می توان از ابتکارات وی برشمرد.

۹ نتیجه گیری

هرچند فارابی در مساله فیض و فاعلیت وجودی، متاثر از فلوطین می باشد و میان فلوطین و فارابی در نظریه فیض مشابهت وجود دارد، اما نظریه فیض در تفکر فارابی، برخلاف سنت فلسفی نوافلاطونی قرائت و تدوینی نو و متناسب با نظام فلسفی وجودی او می یابد و او در بسیاری از آثار خود از جمله در آراء اهل مدینه فاضله، از این مطلب، برای ارتباط خدا با کائنات استفاده می کند. بحث فیض در *انئادها* و همچنین *اثولوجیا*، بدون ارائه تبیین و تحلیلی متقن و فلسفی از حقیقت آن، صرفاً با یکسری استعارات و تشبیهات بیان شده است. اما فارابی با بیان نظریه ابداعی خود مبنی بر تمایز مابعدالطبیعی وجود و ماهیت و تقسیم وجود به واجب و ممکن توانست راه حل دقیقی برای نظریه فیض ارائه نماید.

اگرچه فارابی در قاعده الواحد، تحت تاثیر فلوطین بوده است و عباراتی که در این زمینه بیان کرده تا حد زیادی از اثولوجیای فلوطین اقتباس شده است، اما ویژگی فارابی این است که در این مساله بوضوح عقل اول را واحد صادر از واجب الوجود می داند و به این ترتیب این قاعده را که در فلسفه فلوطین دچار ابهام بود، با معرفی عقل اول

به نظر نگارنده این پژوهش درتحلیل سخنان فوق می توان گفت که:

۱- اگرچه هردو فیلسوف به اتحاد عقل و عاقل و معقول باوردارند و فارابی در این موضوع از فلوطین تبعیت کرده، اما آنچه فارابی را از فلوطین متمایز می کند این است که فارابی این اتحاد را در واجب الوجود نیز ساری می داند اما فلوطین به علت فوق عقل بودن احد، آن را در مرتبه بعد از احد جاری می کند.

۲- با توجه به ابتناء نظریه فیض بر تعقل ذات واجب، خویش را و با توجه به اصل اتحاد عاقل و معقول، فارابی توانست راه حل مناسبی برای مساله فیض ارائه نماید.

از ثمرات نظریه فیض، اعتقاد به قدم عالم می باشد که در این جا به این بحث می پردازیم.

۸ قدم عالم

یکی از پیامدهای نظریه فیض، اعتقاد به قدم عالم می باشد. فارابی با ارائه نظریه فیض، قائل به ازلیت ماده و جهان گردید. زیرا قدیم چنین است که یا هرگز فعلی از او صادر نمی شود و یا این که فعل او باید مستمر و دائمی باشد. لذا با فرض قدیم بودن خداوند و صادرنشدن جهان و یا صدور با تاخیر آن یا صدور تدریجی و همراه با تأنی آن و با فرض این که نبودن مرجحی در امر ایجاد جهان باعث این تاخیر شده است و سپس عالم از حالت امکان خارج شده و موجود گردیده، اشکالاتی مانند این که چه کسی ایجاد کننده اوست؟ علت تأخیر در حدوث و ایجاد چیست؟ و... بوجود می آید و پاسخ آن را بدین گونه می توان بیان کرد که علت آن یا عدم وجود قدرت در پدیدآورنده و یا نقص در ادراک او و یا برگشتن از غرض و یا اراده بر ایجاد نداشتن و تعلق اراده بر ایجاد، پس از آن، خواهد بود؛ که تمامی این موارد دلالت بر وجود نقص در خدای تعالی می باشد، درحالی که خداوند بری از هرگونه نقصانی است. فلذا خداوند ازلی و قدیم است و جهان نیز با او معیت دارد؛ اما

واجب الوجود می‌شمارد. وی معتقد است موجودات، ممکن‌الوجودند و وجودشان باید از ناحیه واجب‌الوجود افاضه شود. بنابراین بین فاعل نخستین و موجودات، علتی دیگر واسطه نیست و وجود آنها، فیضان وجود است و این فیض، ناشی از تعقل واجب‌الوجود است.

در مورد سلسله مراتب موجودات، فلوطین و فارابی با یکدیگر شباهت دارند اما فارابی سلسله مراتب موجودات را با هیئت بطلمیوسی پیوند داده و براساس آن به عقول دهگانه معتقد بود. که این مساله از ابتکارات وی به‌شمار می‌آید. در این مساله تاثیر ادبیات دینی فارابی را در نام‌گذاری موجودات می‌بینیم. جایی که او عقل فعال را با تاسی از دین، "روح الامین" و «روح‌القدس» نامگذاری می‌کند. (فارابی، ۱۹۹۶م، ص ۲۳) همچنین فارابی، متاثر از فلوطین اعتقاد دارد واجب‌الوجود در اولین مرتبه موجودات عالم قرار دارد. پس از او، عقل و سپس نفس و در آخر عالم طبیعت قرار می‌گیرند. هرچند در مورد رابطه آنها با یکدیگر، تفاوت‌هایی میان فارابی با فلوطین وجود دارد و فارابی نظریات ابداعی و متفاوتی ابراز می‌کند.

در بحث اتحاد عاقل و معقول نیز هردو به این مساله معتقدند با این تفاوت که فلوطین این مساله را برای اقوم دوم یعنی عقل اثبات می‌کند چراکه اقوم اول فوق اندیشه است. اما فارابی خدا را به دلیل مجرد بودن، عقل و عاقل و معقول می‌داند. ضمن این‌که فارابی با استفاده از این قاعده و علم واجب به ذات خود، مبنایی برای نظریه فیض می‌یابد.

از جمله ثمرات نظریه فیض این است که نمی‌توان زمانی را تصور نمود که عالم نبوده و فیض خداوند وجود نداشته‌است.

نکته پایانی این‌که علی‌رغم استفاده فارابی از دست‌آوردهای فلسفه نوافلاطونی و به‌ویژه فلوطین، ابداعات و نوآوری‌های او و تنقیح و تشریح نظرات فلوطین نکته مهمی است که نباید از آن غافل شد.

به عنوان صادر نخست، این ابهام را برطرف می‌کند و بنابراین در فلسفه او در این مورد ابهامی وجود ندارد.

او با استفاده از بساطت واجب و قاعده بسیط الحقیقه، عینیت ذات و صفات واجب و از جمله علم را اثبات می‌نماید و بدین ترتیب از فیض واجب که حاصل علم واجب به ذاتش می‌باشد تبیین دقیق‌تری به‌دست دهد.

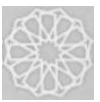
نکته دیگر این‌که از نظر فارابی علم خداوند علت وجود عالم است اما چون فلوطین احد را فوق علم می‌داند بنابراین از نظر او، خلقت آفرینش در لازمان است.

او برای این‌که امکان فاعلیت وجودی را تبیین نماید و نظریه فیض را ارائه نماید، با تکیه بر نظریه ابداعی خود در بحث وجود و نظریه تمایز مابعدالطبیعی چیستی و هستی اشیاء، مبنایی فلسفی را پایه‌گذاری می‌کند درحالی‌که این مطلب جایی در نظام فلسفی فلوطینی ندارد.

فلوطین صدور موجودات از احد را به صورت ضروری می‌داند اما در اندیشه فارابی، خداوند از راه علم و اختیار، فیض وجود را به موجودات داده‌است.

نحوه صدور کثیر از واحد نیز از مواردی است که میان فارابی و فلوطین شباهت وجود دارد اما دلیل بر صدور کثیر از واحد میان این دو متفاوت است. فلوطین هیچ‌گاه عدد عقول و صدور ثنائی را مطرح نکرده‌است، اما فارابی توانسته‌است متناسب با نظام فلسفی خود تفسیر و تحلیلی فلسفی از نظریه فیض ارائه نماید، او با ارائه نظریه خاص خود یعنی صدور ثنائی، تعداد عقول را به‌عنوان واسطه‌های آفرینش، به عدد ده منحصر می‌کند. او تعقل ذات خود و تعقل واجب الوجود را دلیل بر صدور کثرت می‌داند. درحالی‌که فلوطین پری و امتلاء را عامل صدور کثیر به‌حساب می‌آورد.

فلوطین خالقیت احد نسبت به ماسوی را رد می‌کند و تنها عقل را جوشش و فیض احد می‌داند؛ اما فارابی تمام موجودات را ناشی از فیضان

فارابی نظریه فیض را بر مبادی مانند تمایز مابعدالطبیعی وجود و ماهیت، اتحاد عاقل و معقول و قاعده الواحد استوار می‌کند. و لوازمی از جمله بساطت واجب و حدوث و قدم عالم را برای آن برمی‌شمارد که بنا برآن، قائل به ازلیت ماده و جهان می‌شود.

دلیل بیان نظریات خاص درمورد فیض و نظام عالم توسط فارابی، این است که بتواند میان آراء حکمای پیشین و آراء خود درمورد توحید اسلامی توافق ایجاد کند. ضمن این که منابع دینی نیز توانسته است به او در این زمینه کمک شایانی نماید.

اگرچه میان فارابی و فلوطین در زمینه نظریه فیض اشتراکات بسیاری دیده می‌شود اما همان‌گونه که ملاحظه شد نبوغ فکری فارابی او را یاری کرده است تا ابداعات و ابتکارات و دلایل خاصی بر معتقدات خود داشته باشد و آنرا مطابق با نظام فلسفی خود تدوین نماید. به همین دلیل فارابی را می‌توان مدون اصلی نظریه فیض در فلسفه اسلامی دانست. او با استفاده از هیئت بطلمیوسی و نظریه صدور کثیر از واحد فلوطین و با تقسیم ثنائی، کثرت طولی عقول را تبیین می‌نماید و با استفاده از ادبیات دینی، نامگذاری اسباب ثوانی را انجام می‌دهد.

منابع

- ۱- آشتیانی، جلال‌الدین، (۱۳۷۸) *منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران*. قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، چاپ اول.
- ۲- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله، (۱۴۰۴ق)، *التعلیقات*، عبدالرحمن بدوی، قم، مکتب الاعلام الاسلامی.
- ۳- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله، (۱۳۸۳)، *حقیقت و کیفیت سلسله موجودات*، همدان، دانشگاه بوعلی سینا
- ۴- بریه، امیل، (۱۳۹۵)، *تاریخ فلسفه دوره یونانی*، مترجم علی‌مراد داودی، تهران، موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه.
- ۵- پورجوادی، نصرالله، (۱۳۷۹)، *درآمدی به فلسفه فلوطین*، بی‌جا نشر دانشگاهی.
- ۶- حسن‌زاده آملی، حسن، (۱۳۷۵)، *نصوص الحکم بر فصوص الحکم*، تهران، مرکز نشر فرهنگی رجا.
- ۷- خالد، غسان، (۱۹۸۳م)، *افلوپین رائدالوحدانیة و منهل الفلاسفة العرب*، بیروت، عویدات للنشر و الطباعة.
- ۸- رحیمیان، سعید، (۱۳۸۱)، *فیض و فاعلیت وجودی از فلوطین تا ملاصدرا*، قم، بوستان کتاب.
- ۹- زکریا، فواد، (۱۹۷۰م)، *التساعیة الرابعة لفلوطین فی النفس*، قاهره، الهیئه المصریه.
- ۱۰- سوزنچی، حسین، (۱۳۹۱)، «چگونگی بازتولید فلسفه‌های علوم انسانی با تکیه بر فلسفه اسلامی»، *اسراء، سال چهارم، شماره سوم، پیاپی یازدهم*.
- ۱۱- صلیبا، جمیل، (۱۳۹۷)، *از افلاطون تا ابن‌سینا*، مترجم فریدالدین رادمهر، تهران، نشر مرکز.
- ۱۲- فاخوری، حنا، الجر، خلیل، (۱۳۷۳)، *تاریخ فلسفه در جهان اسلامی*. ج ۲، تهران، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- ۱۳- فارابی، ابونصر، (۱۹۹۵م)، *آراء اهل المدینه الفاضله و مضاداتها*، بیروت، دارالمکتبه الهلال.
- ۱۴- فارابی، ابونصر، (۱۴۱۳ق الف)، *الاعمال الفلسفیه*، محقق جعفر آل یاسین، بیروت، دارالمناهل.
- ۱۵- فارابی، ابونصر، (۱۴۱۳ق ب)، *التعلیقات*، محقق جعفر آل یاسین، بیروت، دارالمناهل.
- ۱۶- فارابی، ابونصر، (۱۹۹۶م الف)، *الجمع بین رای‌الحکیمین*، به کوشش البیر نصری، بیروت، دارالشرق.
- ۱۷- فارابی، ابونصر، (۱۳۹۰)، *رساله فی العلم الالهی*، رسائل فلسفی، بی‌جا.
- ۱۸- فارابی، ابونصر، (۱۹۹۶م ب)، *السیاسه المدنیه*، بیروت، دارالمکتبه الهلال.
- ۱۹- فارابی، ابونصر، (۱۳۸۹)، *رسائل فلسفی*، مترجم سعید رحیمیان، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۲۰- فارابی، ابونصر (۱۳۷۱)، *سیاست المدنیه*. مترجم سید جعفر سجادی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

- ۲۹- فلوطین، (۱۳۷۸)، *اثولوجیا*، مترجم حسن ملکشاهی، تهران، انتشارات سروش.
- ۳۰- فلوطین، (۱۴۱۳ق)، *اثولوجیا*، محقق عبدالرحمن بدوی، قم، نشر بیدار.
- ۳۱- فلوطین، (۱۳۶۶)، دوره آثار فلوطین، ترجمه محمد حسن لطفی، تهران، چاپخانه نقش جهان
- ۳۲- کاپلستون، فردریک چارلز، (۱۳۷۵)، *تاریخ فلسفه*، مترجم جلال الدین مجتبوی، ج ۱، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۳۳- کلباسی اشتری، حسین، (۱۳۸۰)، *سنت ارسطویی و مکتب نوافلاطونی بی جا*، کانون پژوهش.
- ۳۴- کندی، یعقوب ابن اسحاق، (۱۹۷۸)، *رسائل الكندی الفلسفیه*، قاهره، دارالفکر العربیه،
- ۳۵- لاهیجی، عبدالرزاق بن علی، (۱۴۲۵ق)، *شوارق الإلهام فی شرح تجرید الکلام*، قم، ناشر موسسه امام صادق.
- ۳۶- مطهری، مرتضی، (۱۳۷۶)، *مجموعه آثار*، تهران، نشر صدرا.
- ۲۱- فارابی، ابونصر (۲۰۰۸م الف)، *شرح رساله زینون الکبیر الیونانی*، تحقیق موفق فوزی الجبر، دمشق، الینابیع، چاپ دوم.
- ۲۲- فارابی، ابونصر، (۱۳۴۹)، *شرح رساله زینون الکبیر الیونانی*، حیدرآباد دکن، مطبعه مجلس دائره المعارف العثمانیه.
- ۲۳- فارابی، ابونصر، (بی تا)، *عیون المسائل*، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- ۲۴- فارابی، ابونصر، (۱۴۰۵ق)، *فصوص الحکم*، قم، انتشارات بیدار.
- ۲۵- فارابی، ابونصر، (۱۳۸۱)، *فصوص الحکم*، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ۲۶- فارابی، ابونصر، (۱۳۶۴)، *فصول منتزعه*، تهران، مکتبه الزهرا.
- ۲۷- فارابی، ابونصر، (۲۰۰۸م ب)، *فی التعلیقات*، *رسائل الفارابی*، تحقیق موفق فوزی الجبر، دمشق، الینابیع، چاپ دوم.
- ۲۸- فلوطین، (۱۸۸۲)، *اثولوجیا*، چاپخانه برلین، چاپ اول